

انسان‌شناسی آیین‌های دریایی

نوشته‌ی

بنیامین انصاری‌نسب

سرشناسه: انصاری نسب، بنیامین، ۱۳۵۶-
عنوان و نام پدیدآور: انسان شناسی آیین های دریایی / بنیامین انصاری نسب

مشخصات نشر: تهران: نشر اوان، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: ۹۶ ص: مصور، جلدول

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۵۸-۲-۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه

موضوع: انسان شناسی — ایران — خلیج فارس

موضوع: Anthropology — Iran — Persian Gulf

موضوع: فرهنگ عامه — ایران — خلیج فارس

موضوع: Folklore — Iran — Persian Gulf

موضوع: دریانوردی — خلیج فارس، منطقه

موضوع: Navigation — Persian Gulf, Region

دوبندی کنگره: ۱۳۹۵ الف ۸/۱۳۴/۲۱۳۴ DSR

دوبندی دیوبی: ۹۵۵/۷۳۵

شماره ی کتاب شناسی ملی: ۴۵۵۸۹۹۲

بنیامین، انصاری نسب

انسان شناسی آیین های دریایی

چاپ یکم: بهار ۱۳۹۶

ویراستار: نسرين اسدي؛ نمونه زن: گلچين

طراح جلد: محمودر بطيقي

چاپ و صحافی: فرهنگ

شمارگان: ۳۳۰ نسخه

نشر اوان

خیابان شریعتی، بالاتر از ملک، کوچه ی کشواد شماره ی ۱۵

همه ی حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است

مرکز پخش: کتاب دوستان

خیابان فخر رازی، شماره ی ۳۳، تهران ۱۳۱۴۸

تلفن: ۶۶۴۹۲۹۶۲، ۶۶۴۸۰۵۶۹، ۶۶۴۸۰۹۸۷

فروش اینترنتی: www.agahbookshop.ir

قیمت: ۱۰,۰۰۰ تومان

فهرست

۹	پیش‌گفتار
۱۳	مقدمه
۱۹	دریانوردی ایرانیان در سواحل خلیج فارس
۲۴	جهازها و لنج‌های بادبانی
۳۷	انسان‌شناسی آیین‌های دریایی
۳۷	ساختار جامعه‌ی دریانوردان
۴۴	موسیقی در آیین‌های دریایی
۴۹	نگاهی به آیین‌های دریایی جنوب ایران
۴۹	آیین دریامآبَر
۵۳	آیین اوشار
۵۹	آیین نوروزصیاد (نوروز دریایی)
۷۴	آیین رزف (رقص خیزران)
۸۲	آیین یامال
۹۱	منابع

پیش گفتار

فرهنگ مفهومی است که افتد با دانشان، جامعه‌شناسان، روان‌شناسان اجتماعی، مدیران رسانه‌ای، مردم‌نگاران، انسان‌شناسان، معماران، هنرمندان و بسیاری دیگر از گروه‌های حرفه‌ای. هم‌چنین عموم مردم از آن استفاده می‌کنند. گروه نخست، ضمن بااهمیت شمردن مفهوم فرهنگ، مشکلات انسان‌ها را اغلب از بی‌توجهی به مفهوم فرهنگ و دولت نادرست از آن و فقدان آشنایی با این مقوله می‌دانند. نگاه غیرتخصصی به فرهنگ اغلب آن را چنان به زندگی عمومی ما نزدیک می‌کند که کمتر از خود می‌پرسیم چرا این گونه لباس می‌پوشیم؟ چرا شیوه‌ی غذاخوردن، خریدن و سخن‌گفتنمان این گونه است؟ تنها زمانی که در برابر فرهنگ دیگری قرار می‌گیریم متوجه بعضی از ویژگی‌ها و تمایز فرهنگی خود با دیگران می‌شویم. حراجه مفهوم فرهنگ نزد انسان بدیهی است بنابراین به تفکر در آن نمی‌پردازد زیرا آن را بخشی از وجود خود می‌داند. می‌توان مسئله را چنین مطرح کرد که فرهنگ تبدیل به امری خودمانی و درونی می‌شود که حاصل حیات فردی و خاستگاه معانی آن‌هاست. فرهنگ در عین حال امری نسبی است و در ارتباط با دیگر فرهنگ‌هاست که معنی می‌یابد. از این رو گروه‌های اجتماعی معمولاً به نظام فرهنگی که در آن قرار دارند وابسته‌اند.

هدف از این نوشتار نگاهی به فرهنگ آیین‌هایی است که در بنادر جنوبی کشور و در پیشه‌های مربوط به دریا قابل بررسی است. واقع شدن سواحل و بنادر خلیج فارس در مسیر راه تجارت قدیم باعث ایجاد ارتباط و تعامل با فرهنگ‌های مختلف در این نواحی شده است به گونه‌ای که در این جغرافیا اختلاط فرهنگی به وضوح به چشم می‌خورد. از جمله گستردگی، تنوع، قدمت، تأثیرگذاری، هنجارآفرینی و نقش آفرینی آن‌ها در کنش‌های فردی و اجتماعی. تا آن‌جا که می‌توان گفت کم‌تر فعالیت اجتماعی به وسعت مراسم و مناسک در حیات اجتماعی، سیاسی و... ما حاضر و تأثیرگذار است. این‌ها اغلب با مسائل هم‌چون دریانوردی و مشاهده‌ی تجربه‌های جهانگردان گره خورده است. از این تجربه‌ها آیین‌های دریایی جزو آن دسته از آیین‌هایی است که در گذشته‌ی دور با انبوهی از فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف در زندگی مردم جاری بوده و برخی از این مراسم هنوز به قوت خود باقی است. مردمان بسیاری قسم و پند و گنگ به دلیل قدمت بسیاری که در کار دریانوردی داشته‌اند هنوز آیین‌های خود را حفظ کرده‌اند. از جمله می‌توان به مراسم رزیف، عضوا، اوژمار، یامال، دریامابر و نوروز صیاد اشاره کرد. بیش‌تر این آیین‌ها را دریانوران قدیم و جدید از ناخدا گرفته تا جاشوها انجام می‌داده‌اند. در همه‌ی این آیین‌ها رقص، آواها و آوازها و حرکت و رقص دسته‌جمعی به شکلی هدف‌دار اجرا می‌شود. آنچه بیش از پیش به غنای این مراسم آیینی می‌افزاید و بیش از همه جنبه‌ی آواز است هماهنگی در اجرای آن‌هاست. این هماهنگی فرهنگی را درون مردم بازتولید می‌کند که کارکردهای اجتماعی چندگانه‌ای دارد. کارکردهایی هم‌چون فراهم کردن تسلی و امنیت عاطفی، ارتقای هدف‌های گروهی و اجتماعی شدن، کاهش کشمکش‌ها و ایجاد شکلی از نظم اجتماعی.

تمامی سعی این پژوهش بر این بوده است تا بتواند، علاوه بر توضیح چگونگی آیین‌های دریایی که در آستانه‌ی فراموشی و اضمحلال فرهنگی

قرار دارند، با استفاده از روش مردم‌نگاری و تکنیک تحلیل نشانه‌شناختی به این پرسش پاسخ دهد که چرا آیین‌های دریایی موجب همبستگی اجتماعی می‌شوند؟

کتاب با نگاهی به دریانوردی ایرانیان آغاز می‌شود و به تاریخ دریانوردی و لنج‌سازی در قشم و کُنگ می‌پردازد، انواع جهاز‌های بادبانی و ابزارهای موسیقی متداول در آیین‌های دریایی را برمی‌شمرد و در نهایت آیین دریایی یک به یک شرح داده و تحلیل می‌شود.

تدوین این کتاب بدون کمک کسانی که لازم است در این جا از همه‌ی آن‌ها تشکر کنم غیرممکن می‌نمود. ضمن تشکر فراوان از حمایت‌های معنوی جناب دکتر فرامرز خیم‌ساز، از جناب آقای دکتر منصور لویایی و جناب آقای دکتر یاسر رستگار و نویسنده جناب آقای احمد نوردریایی، پژوهشگر حوزه‌ی بندر کُنگ، و جناب آقای علی بحری، مسئول موزه‌ی مردم‌شناسی کُنگ، و جناب آقای شیخ محمد الهامی معارفت دهیاری روستای سلخ، و جناب آقای عبدالرضا دشتی‌زاده رئیس اداره‌ی توسعه‌ی گردشگری سازمان منطقه‌ی آزاد قشم، به دلیل مهربانی و راهنمایی‌های بی‌چشمداشت‌شان که بسیاری از سختی‌های نگارش را آسان‌تر نمود سپاسگزارم.

هم‌چنین از همسر دلسوز و مهربانم سپاس بی‌دریغ دارم که آرامش روحی و آسایش فکری فراهم کردند تا در کنار حمایت‌های همه‌جانبه‌ی ایشان بتوانم در محیطی مطلوب تدوین این کتاب را به پایان برسانم.

بنیامین انصاری‌نسب

زمستان ۱۳۹۵

مقدمه

برای این که بتوانیم انسان‌شناسی آیین‌های دریایی را تعریف کنیم ابتدا باید مفهوم انسان‌شناسی آیین را درک کنیم. به این منظور باید بدانیم آیین یا منسک چیست؟

«آیین» در فرهنگ معین این چنین تعریف شده است: رسم، روش، ادب؛ معمول، متداول، مرسوم؛ شیوه، آهنگ؛ صفت، کردار، مانند: بهشت آیین؛ اندازه، حد، عدد، شمار؛ قاعده، نظم، فطرت، آسان، اسباب؛ طبیعت، نهاد، فطرت؛ آذین، جشن، کیش، تشریفات، فر، شکو.

در فرهنگ دهخدا در تعریف «منسک» آمده است: عبادت کردن؛ پرستیدن و پارساگردیدن؛ عبادت کردن و زهد ورزیدن؛ عبادت کردن و قرآن خواندن؛ قربانی لوجه‌الله؛ قربانی کردن برای خدای تعالی.

واژه‌ی منسک خود ریشه‌ای مذهبی دارد و به مجموعه‌ای از اعمال تکرارپذیر، رمزگذاری شده و اغلب رسمی اطلاق می‌شود که برای دست‌یافتن به اهدافی مشخص به صورت کلامی یا با حرکات و موقعت‌های کالبدی بسیار نمادین و با تکیه بر اعتقاد به قدرت عمل موجودات یا نیروهای قدسی انجام می‌گیرد. نیروهایی که انسان تلاش

می‌کند با آن‌ها وارد رابطه شود. هر منسکی دارای زنجیره‌هایی عملی، بازی‌هایی در نقش‌ها، شکل‌هایی در ارتباط و ابزارهایی واقعی و نمادین است. این موارد نیز خود بر اساس ارزش‌های تعیین‌کننده‌ای استوارند که جماعت اجراکننده در پی تبدیل آن‌ها به رفتارهای متناسب‌اند. مناسک با اشکال نسبتاً مشابه می‌توانند اهدافی کاملاً متفاوت داشته باشند، برای مثال نذای باران، باروری، پیش‌گویی، تمنای برکت پس از یک تولد، آرزوی برداشت محصول مناسب، پیروزی، تقدس‌زدایی از یک شیء یادبود، خفاه دادن، رازش دوباره و غیره (ریوبر، ۱۳۸۸: ۲۰۵).

واژ ی آیین ابتدا به معنای آداب و رسوم بود و بعدها به‌طور ویژه به معنای رسوم دینی یا ماورایی به کار رفت. از این رو می‌توان گفت رفتارهای آیینی نوعی از رفتارند که از سوی جامعه پذیرفته شده‌اند و به‌گونه‌ای ارتباط افراد آیین را با پدیده‌های فرامادی یا ماوراءالطبیعه برقرار می‌کنند.

با پژوهش در ادیان مختلف می‌توان دریافت که اعتقاد به یک امر قدسی و فراطبیعی از اصول مشترک همه آیین‌هاست. این پیام‌ها، که شامل مجموعه‌ای از تعلیمات اخلاقی و رفتارهای خاص است، باعث شکل‌گیری الگوی زندگی پیروان مذهبی می‌شود که معتقدند این پیام‌ها در صورت درست‌اجراشدن، تعالی و تکامل افراد را در پی خواهد داشت. رابطه روابط میان اعضای جامعه معنا خواهد بخشید و آن را نظام‌مند خواهد کرد. از طرفی، از آن‌جا که تعلیم دینی باید به‌گونه‌ای به پیروان ادیان مختلف تعلیم داده شود و به اجرا درآید، وظیفه‌ی اجرایی کردن این تعلیم بر عهده‌ی مراسم خاصی است که از آن‌ها به‌عنوان «مراسم آیینی» یاد می‌شود.

آیین‌ها و مراسم مربوط به آن‌ها «به دلیل قدمت زیادی که دارند در بیش‌تر موارد با سنت و تاریخ مردمان یک منطقه پیوند خورده‌اند و جزئی

از فرهنگ روزانه و انکارناپذیر مردم شده‌اند» (عابدی، ۱۳۸۵: ۲۶).

پدیده‌های دینی به‌طور طبیعی به دو مقوله‌ی بنیادی تقسیم می‌شوند. دسته‌ی اول باورها و مناسک‌اند. باورها از احوال عقیدتی‌اند، یعنی به‌طور اساسی از تصورات تشکیل می‌شوند. دسته‌ی دوم وجوه معینی از اعمال مشخص‌اند. میان این دو دسته از امور، تمامی آن گستره‌ی تفاوتی را داریم که اندیشه را از حرکت جدا می‌کند. مناسک را نمی‌توان از دیگر اعمال بشی، ریزه اعمال اخلاقی، جدا و به‌طور مستقل تعریف کرد مگر بر اساس طبیعت خاص موضوع آن‌ها. یک قاعده‌ی اخلاقی، درواقع، درست مانند نوعی مناسک، شیوه‌های عملی معینی را به ما تجویز می‌کند، ولی شیوه‌هایی که به موضوعی متفاوت از موضوع مناسک دینی برمی‌گردند. پس باید به موضوع مناسک دین برگردیم و ببینیم خصلت آن‌ها چیست تا بتوانیم به خصلت دین دست یابیم. باری، سرشت خاص موضوع مناسک دینی در اعتقاد یا باوری است که خود را نشان می‌دهد. بنابراین، مناسک دینی را نمی‌توان تعریف کرد مگر آن‌که اعتقاد را تعریف کنیم (دورکیم، ۱۳۹۳: ۴۸-۴۹).

رودنبولر (۱۳۸۷) معتقد است که آیین نه تنها یک انا‌پشه که یک کنش است. بسیاری از پژوهشگران این حوزه معتقدند که در نگاه برگزاری آیین عقیده و کنش یکی می‌شوند، همان‌گونه که یک مؤمن در حین عبادت دینی ایمان خود را متبلور می‌کند و دنیایی را می‌سازد که در آن ایمان امری واقعی است. بنابراین اولین نکته درباره‌ی آیین این است که تنها شکل یا فرایندی از تفکر نیست، بلکه شکلی از کنش به شمار می‌آید. آیین چیزی است که مردم با بدنشان انجام می‌دهند، همان‌طور که با اندیشه‌شان به آن شکل می‌بخشند، اگرچه داده‌های تاریخی و تطبیقی نشان می‌دهد که ممکن است شکل بیرونی آیین مستقل از اندیشه‌ی همراه آیین

تغییر کند، آیین غالباً تغییر شکلی خود را برای مشارکت‌کنندگانش استعلا می‌بخشد. بدین وسیله که تغییر آیین به وسیله‌ی خلق وحدتی تجربی از اندیشه و منش محقق می‌شود. تغییرات آیین‌ها را در طول تاریخ انسان‌شناسان فرهنگی و اجتماعی مطالعه کرده‌اند. انسان‌شناسان برجسته‌ی بسیاری هم‌چون دورکیم، مالینوفسکی، رادکلیف براون، کلیفورد گیرتز و ویکتور ترنر بر چگونگی عملکرد پدیده‌های اجتماعی تأثیر فراوانی داشته‌اند. دورکیم درباره‌ی ساختارها، کارکردها، و رابطه‌شان با نیازهای جامعه، نظایرهای گوناگونی را مطرح کرد. مالینوفسکی مطرح‌کننده‌ی اصلی روش مشاهده‌ی مشارکتی است. رادکلیف براون سه مفهوم اساسی ساختار، کارکرد و فرایند را در تحلیل‌ها به کار بست. کلیفورد گیرتز روش مردم‌نگاری تفسیری رابداع کرد و ویکتور ترنر روی مطالعه‌ی عمیق پدیده‌ها و مناسک دینی تمرکز کرد.

بنابراین به دلیل در هم تنیدگی این روش‌های موجود در آیین‌ها که جزئی از انسان‌شناسی فرهنگی است و کارکردهای اجتماعی آن‌ها که جزئی از انسان‌شناسی اجتماعی است، هم‌چنین جدایی‌ناپذیری این دو حوزه در انسان‌شناسی آیینی، آن را جزئی از شاخه‌ی انسان‌شناسی فرهنگی-اجتماعی محسوب می‌کنیم. به این ترتیب انسان‌شناسی آیینی به کار رده‌ی اجتماعی و فرهنگی یک آیین در میان اقوام مختلفی می‌پردازد که عمدتاً از طریق مشاهده‌ی مستقیم و مطالعات ژرف‌انگر به بررسی زمینه‌های اساسی پیدایش، اندیشه‌ها، عناصر تشکیل‌دهنده و کارکردهای اجتماعی یک آیین می‌پردازد و هدف آن تبیین تفاوت‌ها و اشتراکات بین فرهنگی اقوام و بیان تنوع فرهنگی آن‌هاست.

انسان‌شناسی آیینی گستره‌ی وسیعی از پدیده‌هایی هم‌چون آداب و رسوم، باورها و اعتقادات، ادبیات عامه، مراسم مذهبی، شیوه‌های زندگی،

اسطوره‌ها، افسانه‌ها و نمادهاست و نشانه‌های بسیاری را درون خود دارد که با بررسی هر یک می‌توان به یافته‌های نوینی در این حوزه دست یافت. به این ترتیب می‌توان گفت انسان‌شناسی آیین‌های دریایی پدیده‌های انسان‌شناسی آیینی در حوزه‌های مربوط به دریا را با کارکردهای فرهنگی-اجتماعی مطالعه می‌کند.

www.ketab.ir